

KS. FRANCISZEK WOLNIK

LITURGIA ŚMIERCI I POGRZEBU W KLASZTORZE WROCŁAWSKICH PREMONSTRATENSÓW W ŚREDNIOWIECZU

1. Rękopisy liturgiczne pochodzące z opactwa premonstratensów we Wrocławiu –
2. Liturgia sakramentu namaszczenia chorych – 3. Liturgia towarzysząca umieraniu –
4. Modlitwy po śmierci – 5. Wigilie za zmarłych – 6. Pogrzeb – 7. Procesja do grobu –
8. Wspomnienie zmarłych

Wydarzenie umierania, śmierci i pogrzebu zawsze było interesującym tematem dla badaczy różnych dziedzin, również historyków, zarówno polskich, jak i zagranicznych¹. Fenomen śmierci i pogrzebu badano w oparciu o źródła pisane, literackie², archeologiczne³, ikonograficzne oraz liturgiczne⁴. W szerokim wachlarzu tematyki związanej ze śmiercią istotne miejsce zajmuje zagadnienie „śmierci w klasztorze”⁵

---

¹ Zob. B. ROK, *Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich*, AcUWr No 1331, Historia XCV, Wrocław 1991; TENŻE, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, AcUWr No 1673, Historia CXIX, Wrocław 1995; M. DERWICH (red.), *Śmierć w dawnej Europie*, AcUWr No 1863, Historia CXXIX, Wrocław 1997.

² M. WŁODARSKI, „*Ars moriendi*” w literaturze polskiej XV i XVI w., Kraków 1987; TENŻE, *Obraz i słowo. O powiązaniach w sztuce i literaturze XV-XVI wieku na przykładzie „ars moriendi”*, Kraków 1991; A. GAŚSIOROWSKI, *Najstarsze polskie pochówki monarsze w świetle źródeł pisanych*, RH 55–56 (1989–1990), s. 85–93.

³ H. ZOLL-ADAMKOWA, *Pochówki dostojników kościelnych i świeckich w Polsce wczesnopiastowskiej (na podstawie źródeł archeologicznych)*, RH 55–56 (1989–1990), s. 31–70; TAŻ, *Elementy „ordo defunctorum” średniowiecznych benedyktynów tynieckich (na podstawie wykopalisk)*, w: DERWICH (red.), *dz. cyt.*, s. 73–86; Z. KURNATOWSKA, *Archeologiczne świadectwa o najstarszych grobowcach w katedrze poznańskiej*, RH 55–56 (1989–1990), s. 71–84; TAŻ, *Pochówki w obrębie kościoła i klasztoru OO. Benedyktynów w Lubiniu*, w: DERWICH (red.), *dz. cyt.*, s. 109–122; J. GÓRECKI, *Preromańskie pochówki panujących i dostojników w tzw. II kościele na Ostrowie Lednickim*, „*Studia Lednickie*” 2 (1991), s. 117–132; E. DĄBROWSKA, *Ceremoniał pogrzebu opata i opatki w średniowiecznej Europie łacińskiej*, w: K. ŻUROWSKA (red.), *Benedyktyni tynieccy w średniowieczu. Materiały z sesji naukowej Wawel–Tyniec 13–15 października 1994*, Tyniec–Kraków 1995, s. 157–177; E. DĄBROWSKA, *Paszport do niebios — z dziejów mentalności w średniowiecznej Europie łacińskiej*, w: R. MICHAŁOWSKI (red.), *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa 1997, s. 315–329.

⁴ A. LABUDA, *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania Rytułu Piotrkowskiego (1631). Studium historyczno-liturgiczne*, Warszawa 1983.

⁵ M. DERWICH, *Badania nad śmiercią — Europa Zachodnia*, w: TENŻE, *dz. cyt.*, s. 14.

W dotychczasowych opracowaniach niewiele miejsca poświęcono problematyce śmierci, pogrzebu i liturgii żałobnej w śląskich średniowiecznych klasztorach. W badaniach zwracano uwagę na związane z problematyką żałobną stosunkowo liczne nekrologi zachowane ze śląskich konwentów: norbertanek w Czarnowasach⁶, premonstratensów we Wrocławiu na Ołbinie⁷, cystersów: w Henrykowie⁸, w Kamieńcu Ząbkowickim⁹, w Lubiążu¹⁰, cysterek w Trzebnicy¹¹, krzyżowców z czerwoną gwiazdą¹² i z wrocławskiej kolegiaty Św. Krzyża¹³

Do odkrycia i opisanego ciągle jeszcze pozostaje bogata liturgia, jaka towarzyszyła zakonnikowi zbliżającemu się do kresu doczesnej pielgrzymki, liturgia jego pogrzebu, a także liturgia memoratywna po śmierci zakonnika.

Poniżej ukazana zostanie średniowieczna liturgia śmierci i pogrzebu w konwencie wrocławskich premonstratensów¹⁴ Podstawowymi źródłami umożliwiającymi

⁶ W. WATTENBACH (wyd.), *Nekrolog des Klosters Czarnowanz*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthums Schlesien” 1 (1855–1856), s. 226–228.

⁷ P. HEINE (wyd.), *Nekrolog der Prämonstratenser zu St. Vinzenz bei Breslau*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthums Schlesien” 10 (1871), s. 411–480; W. KĘTRZYŃSKI, *Liber mortuorum monasterii sancti Vincentii ordinis Prämonstratensis*, *Monumenta Poloniae Historica*, t. V, Lwów 1888, s. 667–718; K. JASIŃSKI, *Kalendarz opactwa św. Wincentego we Wrocławiu*, w: K. BOBOWSKI (red.), *Kultura średniowieczna Śląska. Pierwiastki rodzime i obce*, AcUWr No 1362, Historia XCVIII, Wrocław 1993, s. 45–58.

⁸ W. WATTENBACH (wyd.), *Schlesische Necrologien. 1. Necrologium des Stiftes Heinrichau*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthums Schlesien” 4 (1862), s. 278–307; H. GRÜGER, *Der Nekrologe des Kloster Heinrichau (ca. 1580–1550)*, ASKG 31 (1973) s. 36–69; 32 (1974), s. 49–80; 33 (1975), s. 9–27; R. ŻERELIK, „Wspólnota zmarłych” w świetle najstarszych wpisów do Nekrologu henrykowskiego, w: M. DERWICH, A. POBÓG-LENARTOWICZ (red.), *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, Opole–Wrocław 1996, s. 199–210.

⁹ W. WATTENBACH (wyd.), *Schlesische Necrologien. 2. Necrologium des Stiftes Kamenz*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthums Schlesien” 4 (1862), s. 307–337; M. KACZMAREK, „...In libro vitae memoriter exarata. Modlitwy wypominkowe konwentu kamienieckiego za sprawujących władzę”, *PHis* 76 (1985), s. 505–532.

¹⁰ W. WATTENBACH (wyd.), *Necrologium Lubense*, w: TENŻE (red.) *Monumenta Lubensia*, Vratislavia 1861, s. 35–59; M. KACZMAREK, *Nekrolog lubiąski. Próba krytyki przekazu*, *SZ* 26 (1981), s. 115–140.

¹¹ W. WATTENBACH (wyd.), *Böhmisch-Schlesisches Nekrologium*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthums Schlesien” 5 (1863), s. 107–115; K. JASIŃSKI, *Ze studiów nad tzw. nekrologiem czesko-polskim*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, ser. A, 40 (1985), s. 53–57.

¹² M. STARNAWSKA, *Nekrolog krzyżowców z czerwoną gwiazdą: źródło do poznania środowiska zakonu i jego kontaktów*, w: DERWICH, POBÓG-LENARTOWICZ (red.), *dz. cyt.*, s. 211–219.

¹³ A. KÖNIG, *Das Kalendarium des Breslauer Kreuzstiftes verbunden mit einem Cisioanus*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthums Schlesien” 7 (1866), s. 303–343; 8 (1867), s. 460; 9 (1868), s. 404–405; 10 (1870), s. 203.

¹⁴ O konwencie premonstratensów we Wrocławiu zob: F. GÖRLICH, *Urkundliche Geschichte der Prämonstratenser und ihrer Abtei zum hl. Vinzens von Breslau*, t. I-II, Breslau 1836–1842; J. HEYNE, *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Breslau*, t. II, Breslau 1860, s. 516–518; T. SILNICKI, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953, s. 376–379; A. MAJEWSKI, *Zakony męskie w diecezji wrocławskiej do czasów pruskiej sekularyzacji w 1810 r.*, Warszawa 1991 (mps w Archiwum ATK), s. 58–61; I. PŁACZEK, *Zasadnicze linie rozwoju klasztorów mniszych*

nam rozważania nad średniowieczną liturgią tego konwentu są: zachowany piętnastowieczny *Liber Ordinarius*¹⁵ i *Agenda*¹⁶ oraz inne zachowane rękopiśmienne kodeksy z opactwa wrocławskich premonstratów: Antyfonarze: BUWr I F 391, BUWr I F 392, BUWr I F 395, Graduały: BUWr I F 385, BUWr I F 422, BUWr I F 423, Mszał BUWr IF 341 oraz BUWr I Q 205.

1. Rękopisy liturgiczne pochodzące z opactwa premonstratów we Wrocławiu

1.1. Libri Ordinarii

1.1.1. BUWr I Q 185, k. 1-82v: *Liber Ordinarius*

Księga pochodzi z wrocławskiego klasztoru premonstratów¹⁷. Zawiera 161 pergaminowych kart o wymiarach: 21 x 15 cm. Oprawiona jest w deski pokryte jasnobrązową skórą, ozdobioną roślinno-liniowym ornamentem. Posiada trzy zwięzy i dwie klamry.

Kodeks rozpoczyna się kalendarzem (k. 1r-7r), na karcie 7v późniejszą ręką dopisano uwagi o liturgii w dzień świętego Norberta. Opis liturgii premonstratów, tzw. *ordinarium premonstratensis antiquus*, mieści się na kartach 8r-82v¹⁸ i zawiera przepisy o liturgii sprawowanej zarówno w dni poświęcone świętym, jak i w okresie *de tempore*.

1.1.2. BUWr I Q 185, k. 83r-167r: *Liber Ordinarius*

Kolejny opis liturgii, autorstwa brata MATEUSZA, z 1494 r.¹⁹, zawierają karty 83r-167r tego samego kodeksu. Bez wyraźnego podziału na *ordinarium de tempore* i *ordinarium de sanctis* autor podaje przepisy o liturgii sprawowanej w konwencie²⁰

i kanoniczych na Śląsku do końca XIII wieku, AcUWr No 1471, Historia CVI, Wrocław 1993, s. 15–28; J. RAJMAN, *Norbertanie polscy w XII wieku. Moźni wobec Ordinis novi*, w: S. KUCZYŃSKI (red.), *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. VII, Warszawa 1996, s. 71–72; M. MŁYNARSKA-KALETYNOWA, *Ludzie w materiałach procesowych klasztoru premonstratów na Ołbinie we Wrocławiu w II połowie XIII i w XV wieku*, w: MICHAŁOWSKI (red.), *dz. cyt.*, s. 139–150; K. KACZMAREK, *Dla dobra konwentu i świeckich. Szkoły w norbertańskim opactwie św. Wincentego we Wrocławiu w okresie średniowiecza. Zbiór studiów*, NP 89 (1998), s. 67–92; F. WOLNIK, *Liturgiczny kalendarz wrocławskich premonstratów według XV-wiecznego Liber Ordinarius*, RTSO 19 (1999), s. 193–209.

¹⁵ F. WOLNIK, *Diecezjalne i zakonne Librii Ordinarii źródłem do badania liturgii śląskiej*, RTSO 18 (1998), s. 205.

¹⁶ Rękopis oznaczony sygnaturą BUWr I Q 205 (dalej: *Agenda*).

¹⁷ Por. nota proweniencyjna: *Aus der Bibliothek des Stiftes Sct. Winzenz zu Breslau*.

¹⁸ Por. noty: *Incipit ordinarius Premonstratensis* (k. 8r); *Explicit ordinarius Premonstratensis antiquus de vero exemplari ecclesie* (k. 82v).

¹⁹ Por. nota: *Completus 1494 per me fratrem Mathiam* (k. 167r).

²⁰ Por. nota: *Explicit ordinarius ordinis Premonstratensis. Ex vero originali ecclesie Premonstratensis et aliis statutis patrum eiusdem ordinis capitulariter congregatis assumptis nec non veris aliis exemplariis certitudinaliter pro ut nunc tenendus est magna diligencia conscriptus* (k. 167r).

Liber Ordinarius zawiera dwa podobne, choć nie identyczne opisy liturgii żałobnej²¹

1.1.3. *Agenda* BUWr I Q 205: *Agenda*

Księga powstała w zasadniczej swej części w II połowie XIV w. (k. 25–160), pergaminowe karty 1–24 pochodzą z II połowy XV w., zaś papierowe karty 161–167 są siedemnastowiecznym dodatkiem. Te różniące się czasem powstania trzy rękopisy oprawione są w jeden klocek o wymiarach kart 22,5 x 17 cm. Drewniane okładki kodeksu obłożone zostały brązową skórą z roślinnym ornamentem. O pochodzeniu z klasztoru premonstratensów z Wrocławia świadczy nota proveniencyjna umieszczona na pierwszej karcie kodeksu²².

Kodeks zawiera: *Processionale in Coena Domini* (k. 1r-4r), *Responsoria diversa in processionibus cum notis choralibus* (k. 4v-23v), *Hymnus in festo Corporis Christi cum notis choralibus* (k. 24r-24v), *Agenda tocius anni* (k. 25r-93r), *Antiphonae et collectae de sanctis* (k. 93v-108r), *Ordo baptizandi* (k. 108v-112v), *Ordo pro infirmis et sepeliendi* (k. 112v-136v), *Benedictiones diversae* (k. 137r-157v), *Collectae de sanctis* (k. 157v-160v), *Antiphonae cum notis choralibus* (k. 161r-167v).

1.2. Mszały

1.2.1. BUWr IF 34: *Missale*

Mszał jest dziełem MIKOŁAJA Z NYSY, był własnością klasztoru premonstratensów we Wrocławiu, pochodzi z 1407 r.²³, zawiera 387 pergaminowych kart o wymiarach 46 x 33,7 cm. Kodeks jest iluminowany, nie zawiera kalendarza²⁴

Kodeks zawiera kolejno: *Proprium de tempore. Pars hiemalis* (k. 1r-148r), modlitwy przed Mszą św. (k. 148r-150v), prefacje (k. 151v-157r), zapis nutowy melodii *Gloria* i *Credo* (k. 157v-159v), *Canon missae* (k. 160r-162v), *Missae votivae* (163r-187v) *Missae pro defunctis* (k. 188r-196r), *Proprium de tempore. Pars aestivalis* (k. 196v-250v), *Proprium de sanctis* (k. 251v-360r), *Commune sanctorum* (k. 361r-383r) oraz na zakończenie — sekwencje (k. 383v-387r).

²¹ LO k. 76v-81v i LO k. 159v-167r: *Quomodo agitur circa defunctum*.

²² *Aus der Bibliothek des Stiftes Sct. Vivenz zu Breslau*

²³ Por. kolofon na k. 383r: *Anno Domini Millesimo Quadringentesimo VII° comparatus est liber iste scil. Missalis ad honorem Dei omnipotentis sueque genetricis Marie et sanctorum martirum et confessorum Augustini, Eustachii atque Vincencii episcopi et martyris et omnium sanctorum per venerabilem patrem dominum Johannem Hartlib Abbatem Canonorum Regularium monasterii sancti Vincencii extra muros wrat. Ordinis premonstratensis... et scriptus per Nicolaum de Nyssa qui libenter bonam cerevisiam bibit, malam autem invitus potavit* oraz naklejka BÜSCHINGA: *Aus der Bibliothek des Stiftes Sct. Vivenz zu Breslau*.

²⁴ W. SCHENK, *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, ABMK, t. II, z. 1–2, s. 189.

1.2.2. BUWr IF 358: *Missale*

Mszał zawiera 281 pergaminowych kart o wymiarach 33 x 23,5 cm. Pochodzi z klasztoru wrocławskich premonstratensów, skąd po 1386 r. dostał się do kolegiaty Św. Mikołaja w Otmuchowie, następnie po 1477 r. do kolegiaty Św. Jana w Nysie²⁵, a po 1650 r. do kościoła Św. Jakuba²⁶. Miniatury kodeksu wykonano w latach 1340–1350²⁷. O pierwotnym pochodzeniu rękopisu z opactwa norbertanów świadczą rubryki o liturgii klasztornej (k. 103r, 181v), iluminacja przed kanonem przedstawiająca klęczącego mnicha w białym habicie z czarnym kapturem oraz święto św. Norberta (6.06) mające w kalendarzu kolor czerwony²⁸

1.2.3. BUWr IF 361: *Missale*

Kodeks powstał ok. 1472 r.²⁹, zawiera 155 pergaminowych kart o wymiarze 36 x 28 cm. Iluminacja księgi jest pracą mistrza wrocławskiego³⁰

1.3. Antyfonarze

1.3.1. BUWr I F 391: *Antiphonarium. Pars aestiva*

Antyfonarz powstał w II połowie XV w. i w XVI w.³¹, zawiera 225 pergaminowych i papierowych kart o wymiarach 51 x 32 cm. Na II połowę XV w., jako na czas powstania pierwszej części kodeksu, wskazuje pismo pergaminowej części księgi³².

1.3.2. BUWr I F 392: *Antiphonarium. Pars hiemalis*

Antyfonarz powstał, jak wskazuje pismo kodeksu, w II połowie XV w., z konwentu premonstratensów wrocławskich na Ołbinie³³. Kodeks zawiera 577 pergaminowych i papierowych kart o wymiarach 53 x 37 cm. Księga jest iluminowana³⁴

²⁵ Por. noty na k. 1r: *Missale hoc est Collegiate ecclesie sancti Nicolai; Iste liber est ecclesie collegiate s. Johannis in Nissa.*

²⁶ Por. naklejka Büschinga: *Aus der Bibliothek des Doms zu Neisse.*

²⁷ E. KLOSS, *Die schlesische Buchmalerrei des Mittelalters*, Berlin 1942, s. 194.

²⁸ SCHENK, *art. cyt.*, s. 197.

²⁹ Miniatury w kodeksie są dziełem mistrza wrocławskiego i pochodzą z 1472 r.

³⁰ SCHENK, *art. cyt.*, s. 197.

³¹ O pochodzeniu z opactwa premonstratensów świadczy naklejka Büschinga: *Aus der Bibliothek des Stiftes Sct. Vinzenz zu Breslau.*

³² SCHENK, *art. cyt.*, s. 204.

³³ Por. naklejka Büschinga: *Aus der Bibliothek des Stiftes Sct. Vinzenz zu Breslau.*

³⁴ SCHENK, *art. cyt.*, s. 204.

1.3.3. BUWr I F 395: *Antiphonarium*

Antyfonarz powstał w 1495 r.³⁵, miniatury wykonano w 1495 r.³⁶ Kodeks zawiera 349 pergaminowych kart o wymiarach 48 x 35,5 cm. O pochodzeniu z klasztoru wrocławskich norbertanów świadczy między innymi fakt, iż formularz św. Wincen- tego męczennika, patrona klasztoru, zamieszczony na karcie 135r, jest specjalnie ozdobiony i bardzo zużyty³⁷

1.4. Graduały:

1.4.1. BUWr I F 385: *Graduale cum sequentiis et hymnis*

Graduał jest kodeksem powstałym w 1319 r.³⁸, zawiera 197 pergaminowych i papierowych kart o wymiarach 38 x 29 cm. Kodeks jest iluminowany³⁹ Pierwszą część kodeksu stanowi *Graduale de tempore* od I niedzieli adwentu do XXIV niedzieli po uroczystości Trójcy Świętej (k. 1r-86v), zapis nutowy melodii *Alleluja* (k. 89v-93r), *Graduale de sanctis* (k. 93r-120v), tony *Kyrie eleison* (k. 121r-125r), sekwencje i hymny *de tempore et de sanctis* (k. 125r-173v), zapis nutowy melodii *Agnus Dei* i *Ite missa est* (k. 173v-176v) oraz *Graduale de beata Maria Virgine* (k. 176v-197r).

1.4.2. BUWr I F 422: *Graduale Premonstratense*

Kodeks pochodzi z opactwa norbertanów na wrocławskim Ołbinie⁴⁰, z 1351 r.⁴¹ Datację tę również potwierdzają zamieszczone w księdze iluminacje. Graduał zawiera 234 pergaminowe karty o wymiarach 45,7 x 32 cm⁴².

Rękopis zawiera: *Graduale Premonstratense de tempore* (k. 1r-107v), *Missae speciales* (k. 108r-109v), *Commune sanctorum* (110r-112v), *Proprium sanctorum* (113v-230r), tony *Credo* (k. 230v-232r) oraz tony *Ite missa est* (k. 232v-234v).

³⁵ Por. kolofon na k. 344r: *Liber antiphonarius in duas hyemalem videlicet et estivalem partes divisus a quodam immertio huius monasterii professo finitus feliciter. Ab anno incarnationis dominice M^oCCCC^oXCV^o die mensis Decembris XV° reverendo patre domino Johanne de Lopschitz abbaciam regente.*

³⁶ E. KLOSS, *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942, s. 197.

³⁷ SCHENK, *art. cyt.*, s. 204–205.

³⁸ Por. nota na k. 1r: *A. D. 1319 comparatus est liber iste in honore s. Marie s. que Vincencij et omnium sanctorum sub domino abbate Johanne Saxone et sub priore domino Johanne do Novo Foro, scriptus autem et completus per manus Johannis dicti de Minden* oraz naklejka Büschinga: *Aus der Bibliothek des Stiftes Sct. Vincenz zu Breslau.*

³⁹ SCHENK, *art. cyt.*, s. 202–203.

⁴⁰ Por. naklejka Büschinga: *Aus der Bibliothek des Stiftes Sct. Vinzenz zu Breslau.*

⁴¹ Por. kolofon na k. 1r: *Anno domini Millesimo Trecentesimo Quinquagesimo primo completus est liber iste ad honorem dei et beati Vincencij episcopi et martiris in die beati Urbani martiris per manus fratris Johannis Lozacconis sub reverendo patre domino Nicolao abbate monasterij Vincencij prope Wratislaviam.*

⁴² SCHENK, *art. cyt.*, s. 196–197.

1.4.3. BUWr I F 423: *Graduale Premonstratense*

Graduał zawiera 343 pergaminowe karty o wymiarach 49,5 x 31,3 cm, pochodzi z 1362 r.⁴³, z konwentu wrocławskich norbertanów⁴⁴ Księga jest iluminowana⁴⁵

Kodeks zawiera: *Proprium de tempore* (k. 3r-152v), *Missae speciales* (k. 153v-156r), *Commune sanctorum* (k.156v-161v), *Proprium sanctorum* (k. 162r-332r), tony: *Credo* (k. 332v-333r), *Sanctus* (k. 333v-335r), *Agnus Dei* (k. 335v-337r) i *Ite missa est* (k. 337v-338r) oraz antyfony maryjne (k. 338v- 343r).

2. Liturgia sakramentu namaszczenia chorych

Zachowana *Agenda* z wrocławskiego konwentu norbertanów umożliwia nam poznanie liturgii sakramentu namaszczenia chorych celebrowanej w tej wspólnocie⁴⁶

Sakramentu namaszczenia chorych udzielano zakonnikowi zwykle już w czasie choroby, jeżeli jednak chory nie przyjął tego sakramentu wcześniej, udzielano mu go gdy zbliżała się agonia.

Obrzędowi przewodniczył opat, zaś podczas jego nieobecności przeor. Główny celebrans ubrany był w kapę. Do infirmerii bracia udawali się w uroczystej procesji Na czele procesji kroczył jeden z braci niosący krzyż w otoczeniu dwóch innych posługujących ze świecami, czwarty z braci niósł wodę święconą, zaś diakon trzymał olej⁴⁷. Jeżeli nie mógł zebrać się cały konwent, a sytuacja była nagląca, wystarczyła obecność jednego kapłana, diakona i trzech innych posługujących⁴⁸.

Celebrans wchodząc do infirmerii mówił: *Pax huic domui, Dominus vobiscum, Oremus* i odmawiał kolektę: *Omnipotens et misericors Deus*. Po oracji śpiewano antyfonę *Parce Domine, parce famulo tuo, quem redemisti Christe sanguine tuo*, następnie siedem psalmów pokutnych i powtarzano antyfonę *Parce Domine*, po czym śpiewano *Litanie do wszystkich świętych*⁴⁹:

⁴³ Por. kolofon na k. 2v: *Anno domini M^oCCC^o sexagesimo secundo completus est liber iste ad honorem dei et beati Vincencij episcopi et martiris in vigilia omnium sanctorum sun reverendo Patre Domino Wilhelmo secundo abbate monasterij sancti Vincencij prope Wratislaviam.*

⁴⁴ Por. naklejka Büschinga: *Aus der Bibliothek des Stiftes Sct. Vincenz zu Breslau.*

⁴⁵ SCHENK, *art. cyt.*, s. 197.

⁴⁶ *Agenda* k. 112v: *Incipit unctio infirmorum.*

⁴⁷ LO k. 159v: *Quando aliquis in infirmitate aggravatur ita quod necesere habeat accipere unccionem conventus cum processione ad eum ungendum debet ire ita quod prior absente abbate indutus cappa solemnem et unus diaconus ferens unccionem et quatuor alii ministri, unus ferens crucem, alii duo ferentes candelabra et quartus aquam benedictam procedant.*

⁴⁸ LO k. 159v: *Quod si conventus adesse nequiverit unus sacerdos et unus diaconus et tres alii ministri officium unccionis adimplere.*

⁴⁹ *Litanie do wszystkich świętych* śpiewano w czasie liturgii sakramentu namaszczenia chorych zgodnie z powszechnym średniowiecznym zwyczajem. Zauważa się jednak, że w poszczególnych zakonach wzywano w czasie tej *Litanii* wstawiennictwa innych świętych, dlatego celowym wydaje się opublikowa-

Kyrie eleison, Christe eleison.
Christe audi nos.
Pater de celis Deus, miserere ei.
Fili Redemptor mundi Deus, miserere ei.
Spiritus Sancte benigne Deus, miserere ei.
Sancta Trinitas unus Deus, miserere ei.
Sancta Maria, ora pro eo.
Sancta Dei genitrix, ora pro eo.
Sancta Virgo Virginum, ora pro eo.
Sancte Michael, ora pro eo.
Sancte Gabriel, ora pro eo.
Sancte Rafael, ora pro eo.
Omnes sancti angeli et archangeli, orate pro eo.
Sancte Johannes baptista, ora pro eo.
Omnes sancti patriarchi et prophete,
Sancte Petre, ora pro eo.
Sancte Paule, ora pro eo.
Sancte Andrea, ora pro eo.
Sancte Jacobe, ora pro eo.
Sancte Johannes, ora pro eo.
Sancte Thoma, ora pro eo.
Sancte Jacobe, ora pro eo.
Sancte Philippe, ora pro eo.
Sancte Bartholomee, ora pro eo.
Sancte Mathee, ora pro eo.
Sancte Symon, ora pro eo.
Sancte Thadee, ora pro eo.
Sancte Mathia, ora pro eo.
Sancte Barnaba, ora pro eo.
Sancte Marce, ora pro eo.
Sancte Luca, ora pro eo.
Omnes sancti apostoli et evangeliste, orate pro eo.
Omnes sancti discipuli Domini, orate pro eo.
Omnes sancti innocentes, orate pro eo.
Sancte Vincenti, ora pro eo.
Sancte Stephane, ora pro eo.
Sancte Clemens, ora pro eo.
Sancte Sixte, ora pro eo.
Sancte Laurenti, ora pro eo.
Sancte Vincenti, ora pro eo.
Sancte Sebastiane, ora pro eo.
Sancte Adalberte, ora pro eo.
Sancte Eustachi, ora pro eo.
Sancte Dyonisi, ora pro eo.
Omnis sancti martyres, orate pro eo.
Sancte Silvestri, ora pro eo.
Sancte Gregorii, ora pro eo.
Sancte Ambrosi, ora pro eo.
Sancte Augustine, ora pro eo.
Sancte Martine, ora pro eo.

Sancte Nicolae, ora pro eo.
Sancte Benedicte, ora pro eo.
Sancte Jeromine, ora pro eo.
Omnes sancti confesores, orate pro eo.
Sancta Felicitas, ora pro eo.
Sancta Perpetua, ora pro eo.
Sancta Agata, ora pro eo.
Sancta Lucia, ora pro eo.
Sancta Agnes, ora pro eo.
Sancta Cecilia, ora pro eo.
Sancta Maria Magdalene, ora pro eo.
Omnes sancte virgines, vidue et continentes, orate pro eo.
Omnis sancti, orate pro eo.
Propicius esto, parce ei Domine.
Propicius esto, exaudi nos Domine.
Propicius esto, libera eum Domine.
Ab ira tua, libera eum Domine.
Ab omnia languoris molestia, libera eum Domine.
A periculo mortis, libera eum Domine.
A subitanea et improvisa morte, libera eum Domine.
A morte perpetua, libera eum Domine.
A pennis inferni, libera eum Domine.
Ab bonum malo, libera eum Domine.
Per incarnationem et nativitatem tuam, libera eum Domine.
Per nativitatem tuam, libera eum Domine.
Per gloriosam resurrectionem et admirabilem ascensionem tuam, libera eum Domine.
Per adventum Spiritum Sancti Paracliti, libera eum Domine.
In hora mortis, succure ei Domine.
In die iudicii, libera eum Domine.
Peccatores, te rogamus audi nos.
Ut remissionem omnium peccatorum et dones, te rogamus audi nos.
Ut sanitatem anime et corporis ei dones, te rogamus audi nos.
Ut misericordia tua ei subveniat, te rogamus audi nos.
Ut a lecto egritudinis tua potencia eum erigat ad salutem, te rogamus audi nos.
Ut presenciam et sanctorum angelorum ei adesse iubeas, te rogamus audi nos.
Ut vitam eternam ei dones, te rogamus audi nos.
Ut nos exaudire digneris, te rogamus audi nos.
Fili Dei, te rogamus audi nos.
Fili Dei, te rogamus audi nos.
Agnus Dei qui tolis peccata mundi, miserere ei.
Agnus Dei qui tolis peccata mundi, dona ei pacem.
Christe audi nos.
Kirie eleison.
Christe eleison.
Kirie eleison.
Pater noster.
Et ne nos inducas.
Salvum fac servum tuum.
Mitte ei auxilium de sancto.
Nihil proficiat inimicus in eo.
Esto ei Domine turris fortitudinis.
Domine exaudi oracionem meam.
Dominus vobiscum.
Oremus.

Następnie celebrans odmawiał kolejno oracje: *Deus qui famulo tuo Ezechie; Respice Domine famulum tuum in infirmitate sui corporis; Deus, qui facture tue semper dominaris affectu. Deus, qui humano generi salutis remedium.*

Po modlitwach celebrans nakładał dłonie na głowę chorego mówiąc⁵⁰:

Virtutum celestium Deus, qui ab humanis corporibus omnem languorem et omnem infirmitatem tua portate repellis adesto propicius famulo tuo ut fugatis infirmitatibus et viribus revocatis per nomen tuum sanctum instauratam protinus percipiat sanitatem. Per Christum.

Kolejno odmawiano modlitwę: *Propicietur Dominus omnibus iniquitatibus tuis et sanet omnibus languores tuos redimatque de interitu vitam tuam et sanet in bonis desiderium tuum*, a po niej chory przyjmował sakrament pokuty, wyznawał swoje grzechy, po czym odmawiał *Confiteor*⁵¹. Jeżeli chory nie odczuwał potrzeby sakramentalnej spowiedzi, nie był w stanie wyznać swoich grzechów lub trudno było mu mówić, nawet odmówić *Confiteor*, wtedy bił się w piersi i odmawiał *Mea culpa de omnibus peccatis meis, precor vos orate pro me*⁵². Następnie wszyscy zgromadzeni wokół niego odmawiali *Misereatur tui omnipotens Deus*, zaś opat, a w przypadku jego nieobecności celebrans przewodniczący liturgii, udzielał choremu absolucji: *Indulgenciam*.

Po absolucji odmawiano kolejno następujące oracje: *Exaudi quesumus Domine preces nostras; Preveniat hunc famulum tuum quesumus Domine; Adesto Domine supplicatoribus nostris; Omnipotens sempiternus Deus; Deus humanum generis benignissime conditor*⁵³

Po zakończeniu tych modlitw celebrans podawał choremu krzyż do ucałowania⁵⁴, a następnie odmawiano kolejne modlitwy: *Oremus: Omnipotens sempiternus Deus, qui per verbum apostolum tuum Jacobum dixisti*, modlitwę nad olejem: *In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti prosit polici dicens tibi hec unctio olei sanctificati ad purificationem mentis et corporis et omni absolucionem*.

Następnie celebrans namaszczał olejem, czyniąc znak krzyża, prawą powiekę (oko), kolejno powiekę lewą i wypowiadał formułę sakramentu⁵⁵: *Per istam unccionem et suam piissimam misericordiam indulgeat tibi Dominus quidquid deliquisti per visum. Amen*⁵⁶, po czym namaszczał uszy i powtarzał formułę namaszczenia do-

⁵⁰ Agenda k. 114v: *Hic ponat manum super caput infirmi dicens.*

⁵¹ Agenda k. 114v.

⁵² Agenda k. 114v-115r.

⁵³ Agenda k. 115r-115v.

⁵⁴ Agenda k. 115v: *Tunc detur infirmo crux ad osculandum.*

⁵⁵ Premonstratensi wrocławscy stosowali uznawaną za rzymską, optatywną formułę sakramentu namaszczenia chorych rozpoczynającą się od słów *Per istam*, w odróżnieniu od występującej w wielu średniowiecznych księgach liturgicznych formuły indykatywnej rozpoczynającej się od słów *Ungo has*; por. A. CHAVASSE, *Prières pour les malades et onction sacramentelle*, w: A.G. MARTIMORT (red.), *L'Eglise en prière*, Paris 1965, s. 586; M. MIKOŁAJCZYK, *Dzieje liturgii sakramentu chorych w Polsce do Rytułu Piotrkowskiego (1631)*, w: M. RECHOWICZ, W. SCHENK (red.), *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. II, Lublin 1976, s. 249.

⁵⁶ Agenda k. 116r: *Tunc faciat signum crucis super oculum dexterum cum oleo sacro et postea super sinistrum.*

dając *per auditum* i dalej kolejno namaszczał: nozdrza (*per nares*), usta (*per gustum*), rękę (*per tactum*), nogi (*per incessum*) i piersi⁵⁷

Po namaszczeniu celebrans udzielał choremu błogosławieństwa wypowiadając podwójną formułę:

Benedicat te + Deus Pater. Amen.

Sanct te Dei Filius. Amen.

Illuminet te Spiritus Sanctus. Amen.

Corpus tuum custodiat, animam tuam salvet, cor tuum irradiet, sensum tuum dirigat, et ad supernam premiam te perducatur, ibique secum te regnare faciat per eterna secula seculorum. Amen.

oraz:

Benedicat te + Deus Pater, qui in principio cuncta creant.

Benedicat te + Dei Filius qui de supernis sedibus pro nobis salvator descendit. Amen.

Benedicat te Spiritus Sanctus + qui in similitudine columbe in flumine Jordanus requievit in Christo.

3. Liturgia towarzysząca umieraniu

Ostatnie godziny chory spędzał w infirmerii. Gdy rozpoczynała się agonia, chorego kładziono na ziemi, na włosiennicy⁵⁸. Na głos żałobnego dzwonu (*tabula pulsata*) szybko, natychmiast gromadzili się wszyscy bracia obecni na terenie klasztoru, i w procesji z udziałem opata lub, w przypadku jego nieobecności, z udziałem przeora, udawali się do infirmerii. W czasie procesji odmawiano *Credo in Deum*, *Pater noster* i śpiewano *Litanie do wszystkich świętych*. W infirmerii bracia ustawiali się po dwu stronach łoża umierającego, tworząc jakby dwa chóry. Po zakończeniu *Litanii do wszystkich świętych* odmawiano siedem psalmów pokutnych⁵⁹

Bracia towarzyszyli umierającemu do momentu śmierci. Jeżeli agonia przedłużała się, podobne modlitewne zgromadzenia przy łożu umierającego odbywały się codziennie aż do chwili śmierci.

4. Modlitwy po śmierci

Natychmiast po stwierdzeniu zgonu odmawiano pierwszą modlitwę polecającą zmarłego Bogu, zwaną *magna commendatione (commendatio animae)*⁶⁰. Modlitwie

⁵⁷ *Agenda* k. 116r-116v.

⁵⁸ LO k. 76v: *Quomodo agitur circa defunctum. Quam aliquis morti penitus propinquerit et ad terram super saccum fero cilicium positus in agonia constitutus fuerit.*

⁵⁹ LO, k. 76v; *Agenda* k. 117v: *Postquam obierit vel in agonia positus fuerit, pulsata tabula fratres convenient aliis omnibus precermissis dicant Pater noster et Credo et letania et septem psalmos; podobnie LO k. 159v.*

⁶⁰ Por. M. KUNZLER, *Liturgia Kościoła*, tł. L. Balter, Poznań 1999, s. 512.

tej przewodniczył opat lub przeor. Po zakończeniu modlitwy ciało zmarłego kropiono wodą święconą, okadzano i śpiewano w tym czasie psalm *Miserere mei Deus*, *Pater noster*, *Et ne nos*, *A porta inferi*, *Dominus vobiscum*, *Oremus Suscipe Domine animam famuli tui*⁶¹.

Liber Ordinarius, w odróżnieniu od *Agendy*, poleca jeszcze obmyć ciało zmarłego i ubrać w szaty pogrzebowe. W czasie obmywania ciała zmarłego, bracia odmawiali przepisane psalmy⁶². Obmywanie ciała zmarłego mnicha było powszechną posługą, którą czyniono przy zmarłych.

Obmyte ciało kładziono na katafalku w kapitularku. Po trzykrotnym uderzeniu w wielki dzwon gromadziła się cała wspólnota⁶³. Opat lub przeor (*prelatus*) ubrany w komżę, stułę i kapę, wraz z posługującymi niosącymi: wodę święconą, krzyż, świece i kadzidło, w procesji zbliżali się do zmarłego. Celebrans kropił jego ciało wodą święconą i okadzał. W tym czasie bracia śpiewali psalm *Miserere*. Po zakończeniu psalmu odmawiano *Pater noster*, a po Modlitwie Pańskiej celebrans odmawiał kolektę *Suscipe Domine animam*⁶⁴.

Następnie kantor intonował responsorium *Libera me*, a w czasie śpiewu tego responsorium przenoszono w procesji zmarłego do kościoła. W tej procesji na czele za krzyżem kroczył opat, a podczas jego nieobecności przeor lub inny kapłan przewodniczący liturgii, za nim zgodnie z zasadami precedencji zakonnicy: kapłani, bracia, konwersi i bracia niosący ciało zmarłego.

W kościele ciało zmarłego umieszczano odpowiednio do miejsca, które wcześniej zajmował w chórze: kapłana kładziono w chórze kapłanów, brata zakonnego w chórze braci, konwersa w chórze braci konwersów⁶⁵. Przy zmarłym ustawiano krzyż u jego nóg oraz dwie świece na świecznikach: jedną u nóg zmarłego, drugą przy głowie⁶⁶.

⁶¹ *Agenda* k. 117v: *Statim fiat a prelato magna commendacio, que completa prelatus indutus cum ministris accedens corpus aspergat et thurificet et cantantur ps. Miserere mei Deus, Pater noster, Et ne nos, A porta inferi, Dominus vobiscum, Oremus Suscipe Domine animam famuli tui*; podobnie LO k. 159v.

⁶² LO k. 76v; LO k. 159v.

⁶³ LO k. 160r: *Abluto quoque corpore si necesse fuerit et super feretrum collatis tabula et maioris campana tribus ictibus per intervala pulsatur*.

⁶⁴ LO k. 76v: *Prelatus superpelliceum et sotla et cappa indutus cum ministris aquam benedictam, lumen, thuribulum et crucem gestantibus ad corpus accedat et aspersum aqua benedicta thurificat cantate interim conventu psalmum Miserere. Quo finito dicatur Pater noster et sacerdos collectam Suscipe Domine animam*. Podobnie LO k. 160r: *Interim prelatus superpelliceum et stola et cappa indutus cum quinque ministris portantes aquam benedictam, duo alii ferentes candelabra, quartus thuribulum ad corpus accedat et aspersum aqua benedicta thurificet, cantante interim conventu psalmum Miserere. Quo finito dicatur Pater noster et sacerdos colectam Suscipe Domine animam*.

⁶⁵ LO k. 77r: *Depositoque itaque corpore defuncti in ecclesiam tam clerici quam laici in eodem loco*; podobnie LO k. 160r.

⁶⁶ LO k. 77v: *Crux vero ad pedes defuncti statuatur et duo cerei supra candelabra unus ad caput et alter ad pedes statuatur*. Podobnie LO k. 160r: *Crux vero ad pedes defuncti statuatur et duo cerei super candelabra unus ad caput et alter ad pedes statuatur*.

Po zakończeniu śpiewu responsorium *Libera me* i wersetów odmawiano *Pater noster*, bez *Kirie eleison*, po czym celebrans odmawiał orację *Absolve*, prosząc Boga o miłosierdzie dla zmarłego⁶⁷

Po przeniesieniu zwłok do kościoła, jeżeli dzień i okres liturgiczny na to pozwalały, rozpoczynano śpiew oficjum żałobnego (*vigilie*).

5. Wigilie za zmarłych⁶⁸

Officium pro defunctis składa się z nieszporów, *matutinum* i *laudes*, nie śpiewano innych godzin kanonicznych. W oficjum żałobnym często antyfony i modlitwy są w liczbie pojedynczej, dla podkreślenia, że Kościół modli się też w imieniu zmarłego. W oficjum tym jako inwitorium dwóch braci śpiewało *Regem cui omnia*, a jako lekcje czytano pisma św. Augustyna⁶⁹ W oficjum żałobnym czytano zwykle Księgę Joba.

Kodeksy liturgiczne szczegółowo określały porę celebracji wigilii. W niedziele i w święta dziewięciolekcyjne oficjum żałobne można było sprawować w obecności ciała zmarłego. W niedziele i święta *officium pro defunctis* należało sprawować przed nieszporami, w święta dziewięciolekcyjne nie celebrowano liturgii żałobnej przed pierwszymi nieszporami, podobnie jak w wigilie: Bożego Narodzenia, Epifanii, Wielkanocy, Zesłania Ducha Świętego oraz w trakcie oktawy Bożego Narodzenia, Wielkanocy i Zesłania Ducha Świętego.

W okresie: od oktawy Wielkanocy do Podwyższenia Krzyża Świętego, wigilie żałobne śpiewano przed nieszporami; od Podwyższenia Krzyża Świętego do Wielkiego Postu liturgię żałobną celebrowano w porze popołudniowej⁷⁰

⁶⁷ LO k. 160r: *Deinde Pater noster sine Kirie eleison subingat sacerdos collectam Absolve.*

⁶⁸ Śmierć chrześcijanina i przygotowania do pogrzebu połączone były z intensywną modlitwą w intencji zmarłego. Od IV w. w Kościele istniał zwyczaj całonocnego czuwania przy trumnie wystawionej w kościele. Przed VII w. w środowisku rzymskim powstało oficjum żałobne przeznaczone do odmawiania nie w dzień pogrzebu, ale dopiero w trzeci, siódmy i trzydziesty dzień po śmierci. Na przełomie VII i VIII w., głównie we wspólnotach klasztornych, utrwalił się zwyczaj śpiewania psalmów w czasie przenoszenia zwłok do kościoła. Zwyczaj ten później rozwinął się w oficjum za zmarłych. Od XI w. *vigilie defunctorum* odmawiano przy trumnie; por: B. BÜRKI, *Die Feier des Todes in den Liturgien des Westen. Beispiele aus dem 7. Und 20. Jahrhundert*, w: H.J. BECKER, B. EINIG, P.O. ULLRICH (red.), *Im Angesicht des Todes. Ein interdisziplinäres Kompendium*, t. II, St. Ottilien 1987, s. 1135–1164; J. WIERUSZ-KOWALSKI, *Liturgika*, Warszawa 1953, s. 296.

⁶⁹ LO k. 77r: *Postea vigilie si dies et tempus permiserit pro defuncto cantentur in quibus inwitorium Regem cui omnia duo cantent et lectiones de sermone beati Augustini.* Identycznie LO k. 160r.

⁷⁰ LO k. 74v: *Officium defunctorum in vigiliis et missa et comendacione persolvantur. Itaque omnis tempore vigilie pro defunctis in conventu agende sunt exceptis diebus que subscripti habentur, sciendum dominicis et festis sanctorum celebribus ante utrasque vesperis; festis quoue sanctorum IX lectionum non celebribus ante priores vesperas tamen et excepta vigilia Nativitatis Domini, Pasche et Penthecostes. In dominicis tamen fero festis novem lectionum celebribus si presencia funeris intervenerit possunt*

6. Pogrzeb

Pogrzeb zmarłego mnicha, jeżeli było to możliwe, gdy tego dnia można było odprawić Mszę św. żałobną⁷¹, odbywał się w dniu jego śmierci.

Zarówno wtedy, gdy pogrzeb odbywał się w tym samym dniu, jak i w przypadku, gdy pogrzeb zmarłego mnicha przesuвано na dzień następny, przy zmarłym czuwali mnisi odmawiając psalmy. Po śmierci zakonnika pozostali mnisi konwentu leżąc krzyżem na ziemi, przyjmowali dyscyplinę. W czasie biczowania śpiewano pięć następujących psalmów: *Verba mea, Domine ne infunde, Dilexi, Credidi, De profundis*. Śpiew psalmów i modlitwę towarzyszącą biczowaniu się mnichów kończono odmówieniem *Pater noster*, wersetu *Non inters* oraz kolektą *Absolve*⁷². Po śmierci zakonnika mnisi–kapłani odprawiali prywatną Mszę św. w intencji zmarłego⁷³

Główną Mszę św. pogrzebową w konwencie celebrowano uroczyście śpiewając jako introit *Requiem eternam*, na ofiarowanie *Domine Jesu Christe*, a po Komunii *Lux eterna*. W czasie tej Mszy św. dwaj bracia śpiewali graduał *Si ambulem*, zaś dwa chóry na przemian śpiewały traktus *Sicut cervus*.

Czytania we Mszy św. pogrzebowej zmieniały się zależnie od dnia tygodnia: w niedziele czytano lekcję: *Nolumus vos* i ewangelię *Dixit Martha ad Jesum*, w poniedziałek czytano lekcję *Dicetur* i ewangelię *Sicut Pater*; we wtorek czytano lekcję *Facta est* oraz ewangelię *Amen, amen dico vobis*, w środę czytano lekcję *Vir fortissimus* i ewangelię *Omne que dat mihi Pater*, w czwartki czytano lekcję *Christus*

---

cantari. Ab octavis quidem pasche usque ad Exaltacionem Sancte Crucis ante canonitas vesperes continuatim dicende sunt. Deinceps vero usque ad quadragesima post grandis refeccionis. In diebus dum tarat ieiunii vesperis mortuorum cantatis fiat intervallum donec ministro refecernit. Deinde signo pulsato nocturni et laudes compleantur. Podobnie LO k. 160v: Quibus temporibus et quo ordine celebretur officium defunctorum. Officium defunctorum in vigiliis et missa et comendacione persolvatur itaque vigilie pro defunctis in conventu agende sunt exceptis diebus qui subscripti habentur. Sciendum dominicis et festis celebribus sanctorum ante utrasque vesperas festis quoque IX lectionum non celebribus ante priores tamen vesperas et excepta vigilia Nativitatis Domini, Epiphaniae, Pasche et Penthecostes et tota ebdomada Nativitatis Domini, Pasche et Penthecostes. In dominicis festis IX lectionum celebribus si presencia funeris intervenerit possunt cantari. Ab octavis quidem pasche usque ad Exaltacionem Sancte Crucis ante canonitas vesperes continuatim dicende sunt. Deinceps vero usque ad quadragesima post grandis refeccionis. In diebus dum tarat ieiunii vesperis mortuorum cantatis quod reliquum est in nocturno et laudibus usque vesperas diei complendum diferatur. In quadragesima quoque post refeccionem vesperis mortuorum cantatis fiat intervallum donec ministri refecernit, deinde signo pulsato nocturni et laudes compleantur.

⁷¹ LO k. 77v: *Si ea hora quos obierit ut missam habere possit ipsam die tradi poterit.*

⁷² LO k. 77v: *Missa autem pro presenti defuncto ante capitulum non cantetur, sed statim post primam capitulum tenebris in quo completis quo ad capitulum quottidianum pertinent fratres prostrati ad terram disciplinam recipiant corporalem dicentes hos quinque psalmos: Verba mea, Domine ne infunde, Dilexi, Credidi, De profundis. Sequitur Pater noster cum versu Non inters, Dominus vobiscum, sequitur collecta Absolve.*

⁷³ LO k. 77v-78r: *Deinde sacerdotibus privatis missas cantantibus. Podobnie LO k. 164r: Deinde sacerdotibus privatis missis cantantibus cum ad chorum redierint missa pro eo celebretur.*

resurrexit i śpiewano ewangelię *Ego sum panis*, w piątki lekcją było *Ecce misterium*, a jako ewangelię śpiewano *Amen, amen dico vobis, nisi manducaveritis*, zaś w soboty czytano lekcję *Audivi vocem* i ewangelię *Caro mea*⁷⁴

7. Procesja do grobu⁷⁵

Po zakończeniu żałobnej Mszy św. opat zdejmował ornat, na albę przywdziewał kapę, przyjmował pastorał i wraz z pozostałymi kapłanami zgromadzonymi wokół zmarłego, ubranymi w komże i stuły⁷⁶, zajmował miejsce przy głowie zmarłego. Asystowali mu: diakon, stojąc po prawej stronie, i subdiakon, po lewej stronie celebransa, ubrani jak do Mszy św. Przy głowie zmarłego zajmowali miejsce posługujący niosący wodę święconą, świece i kadzidło, zaś przy nogach posługujący niosący krzyż⁷⁷. Pozostali mnisi, stojąc w chórze, zwracali się do siebie⁷⁸. W tym czasie kantor rozpoczynał śpiew, a po zakończeniu pierwszej modlitwy intonował responsorium *Subvenite*, a po jego zakończeniu dwaj bracia śpiewali werset *Chorus angelorum*⁷⁹. Kolejno kantor na przemian z chórem śpiewał *Kirie eleison, Christe eleison, Kirie eleison*⁸⁰, w tym czasie celebrans okadzał ciało zmarłego, odmawiał kolektę i *Pater noster*. W czasie tej modlitwy celebrans kropił ciało wodą święconą, po czym odmawiał kolejną orację.

Następnie kantor intonował antyfonę *Aperite*, w tym czasie formowała się procesja i kierowała się w stronę grobu. Podczas procesji bracia śpiewali psalmy. Zmarłego niosło czterech mnichów, zależnie od stanu zmarłego: zmarłego kapłana nieśli kapłani, brata zakonnego — bracia zakonni, zaś konwersa — bracia konwersi⁸¹.

Na cmentarzu, nad grobem celebrans wraz z diakonem i subdiakonem oraz ministrzy niosący wodę święconą i kadzidło zajmowali miejsce przy głowie zmarłego,

⁷⁴ LO k. 78r.

⁷⁵ LO k. 78r: *Quo ordine deferatur ad tumulum.*

⁷⁶ LO k. 164r: *Missa celebrata prelatu casula exutus induatur cappa super albam cum baculo pastorali et omnibus sacerdotibus in superpellicis et stolis astantibus stans iuxta feretrum ad caput defuncti cantore.* Podobnie LO k. 164r: *Missa celebrata, prelatu casula exutus induatur cappa super albam cum baculo pastorali et omnibus sacerdotibus in superpellicis et stolis astantibus stantis iuxta feretrum ad caput defuncti, cantore incipiat Non intres. Diaconus autem ad dexteram, subdiaconus ad sinistram eius sicut ad missam induti assistant. Alii quoque ministri tenentes aquam benedictam, luminam, thuribulum ad caput defuncti et crucem ad pedes coram eo stent ordinati.*

⁷⁷ LO k. 78v. *Missa celebrata prelatu casula exutus induatur cappa super albam cum baculo pastorali et omnibus sacerdotibus in superpellicis et stolis astantibus stans iuxta feretrum ad caput defuncti.*

⁷⁸ LO k. 164r: *Ceteri autem fratres sicut stent in choro ordinati conventantur ad alterutrum.*

⁷⁹ LO k. 78v: *Finis atque prima oratione cantor incipiat resp. Subvenite cum versu Chorus angelorum que duo fratres a cantore permoniti.* Podobnie LO k. 164r-164v.

⁸⁰ LO k. 78v i LO k. 164v podają zapis melodii *Kirie eleison*. Melodie różnią się między sobą.

⁸¹ LO k. 79r: *Quatuor autem fratres corpus sustollant, conversi conversum, clerici clericum, et prelatu cum diacono et subdiacono et ministris aquam benedictam et thuribulum gestantibus ad caput fosse ordinantur.* Podobnie LO k. 164v.

zaś u stóp zmarłego stawali posługujący niosący świece i krzyż⁸². Po umieszczenie ciała zmarłego nad otwartym grobem celebrans kropił ciało wodą święconą i okadzał je. Następnie rozpoczynano śpiew antyfony *De terra plasmasti*, po czym opuszczano ciało zmarłego do grobu. Celebrans trzykrotnym rzutem posypywał ziemią ciało zmarłego. Kolejno śpiewano antyfonę *Clementissime*, psalm *Domine miserere*, *Pater noster* i orację *Absolve*, prosząc Boga o miłosierdzie dla zmarłego.

Następnie w intencji wszystkich spoczywających na cmentarzu odmawiano psalm *Miserere mei*, *Pater noster*, kolektę *Deus cuius miseracioneem*, *Dominus vobiscum*, *Anima eius et anime*.

Powracając do chóru, śpiewano siedem psalmów pokutnych. Śpiew psalmów kontynuowano w chórze, leżąc krzyżem. Celebrans wraz z diakonem i subdiakonem padał na twarz na specjalnym dywanie, zaś pozostali zakonnicy na posadzce kościoła. Po zakończeniu psalmów odmawiano *Pater noster* i kolektę *Satisfaciat* oraz werset *A porta inferi*⁸³

8. Wspomnienie zmarłych

8.1. Wspomnienie zmarłego mnicha

Zmarłego zakonnika wspominano we wspólnocie szczególnie przez pierwszych trzydzieści dni po śmierci, a także w rocznice śmierci.

W siódmym i trzydziestym dniu po śmierci mnicha celebrowano dziewięciolekcyjne żałobne wigilie i Mszę św. żałobną. Podobnie należało sprawować liturgię w pierwszej rocznicę śmierci⁸⁴. W czasie Mszy św. będącej corocznym uroczystym wspomnieniem zmarłych (*anniversarium*) czytano lekcję *Ecce misterium*, śpiewano ewangelię *Omne que dat mihi Pater*⁸⁵

W intencji zmarłego, każdy zakonnik–kapłan powinien odprawić trzy Msze św., mnich nie będący kapłanem winien odmówić Psalterz, zaś bracia laicy — 150 razy *Pater noster* przez trzydzieści dni po śmierci brata⁸⁶.

⁸² LO k. 79r: *Qui vero lumen et crucem portant stent ad pedes versa crucis ymagine ad eos qui ad caput asistunt*. Podobnie LO k. 164v.

⁸³ LO k. 79r-79v; LO k. 164v-165r.

⁸⁴ LO k. 79v: *Hoc est autem debitum quod septimam et trecesimam dies computetur in quibus vigilie novem leccionum in conventu cum missis et comendacione persolvantur. Quod in primo anniversario faciendum est*.

⁸⁵ LO k. 78r: *Et notandum quod in omnibus solemni anniversario, que maior comendacio dicitur legitur epistolam Ecce misterium et evangelium Omne que dat mihi Pater*. Podobnie LO k. 164r: *Et notandum quod in omnibus solemni anniversario quando maiore comendacio dicitur legitur epistola Ecce misterium et evangelium Omne que dat michi Pater*.

⁸⁶ LO k. 79v-80r: *Singuli autem sacerdotes tres missas, clerici qui non sunt sacerdotes psalterium. Singuli laici quingenta Pater noster infra triginta dies persolvere debebunt*. Podobnie LO k. 165v.

Przez trzydzieści dni, po śmierci mnicha, pozostały po nim posiłek wydawano przy klasztornej furcie biednym⁸⁷

Jeżeli w trakcie liturgicznego wspomnienia jednego zmarłego następował we wspólnocie kolejny zgon, liczenie dni wspomnienia rozpoczynano od początku. W tym czasie celebrowano jedno oficjum w intencji obydwu zmarłych, wydawano też jeden posiłek biednym⁸⁸

Po śmierci zakonnika lub zakonnicy poza klasztorem, jeżeli było to możliwe ciało zmarłego przenoszono do klasztoru i tam, gdy pora dnia i okres liturgiczny na to pozwalały natychmiast celebrowano liturgię żałobną rozpoczynając od *magna comendatio*. Mszę św. żałobną i pozostałe obrzędy pogrzebowe celebrowano uroczyście w odpowiedniej porze⁸⁹

W przypadku śmierci opata lub innego uczestnika corocznej kapituły generalnej premonstratensów obowiązkiem kapłanów w całym zakonie było ofiarowanie w ich intencji trzech Mszy św.

8.2. Wspomnienie innych zmarłych

Podobne obowiązki ciążyły na zakonnikach po śmierci fundatorów i dobrodziejów opactwa⁹⁰. Każdego roku w intencji wyżej wymienionych zmarłych kapłani odprawiali Mszę św. żałobną, bracia odmawiali pięćdziesiąt psalmów, zaś konwersi odmawiali pięćdziesiąt *Pater noster*.

W intencji wszystkich zmarłych ofiarowano, jeżeli przepisy liturgiczne na to pozwalały, codzienną Mszę św. żałobną, codziennie też biednym wydawano przy furcie posiłek⁹¹

Jeżeli umierał ubogi gość związany z klasztorem urządzano mu pogrzeb we wspólnocie. Przy zmarłym wyznaczony przez przeora kapłan celebrował *comendatio* zgodnie z obrzędami podanymi w księgach liturgicznych. Następnie zmarłego przenoszono do kościoła, celebrowano Mszę św. pogrzebową, zaś po Mszy św. przenoszono się na cmentarz i kontynuowano obrzędy pogrzebowe. W intencji zmarłego

⁸⁷ LO k. 79v: *Per triginta dies in refectorio prebenda una pauperibus tribuatur.*

⁸⁸ LO k. 80r: *Si vero alterius obitus supervenerit priori servicio non dum completo totum officium reinceptum a capite pro utroque comuniter compleatur et reincipitur unius prebende dacio non plurimum.* Podobnie LO k. 165v.

⁸⁹ LO k. 80r: *Quando autem frater vel soror extra abbaciam obierit, brevi eius allato, statim si tempus et hora permiserit in conventu fiat comendacio. Missa vero et quod reliquum fuerit officii qui citius facultas fuerit sollempniter impleatur.*

⁹⁰ LO k. 80r.

⁹¹ LO k. 80v: *Pro omnibus atque supradictis singuli sacerdotes per annum singulis septimanis missam unam clerici, quinquaginta psalmos laici, ceterum Pater noster persolvent et missa quotidie pro eisdem sicut dictum est, exceptis diebus que prescripti sunt recolitur et una prebenda generalis singulis diebus per annum pauperibus tribuitur.*

gościa klasztoru wspólnota celebrowała dziewięciolekcyjne wigilie. W modlitwie tej polecano również Bogu wszystkich spoczywających na cmentarzu⁹².

Na wiadomość o śmierci kogoś z najbliższej rodziny zakonnika: ojca, matki, brata lub siostry, wspólnota gromadziła się w kapitularku i odmawiano modlitwy żałobne za duszę zmarłego. Oprócz tej wspólnotowej modlitwy każdy mnich zobowiązany był odmówić w intencji zmarłego siedem psalmów pokutnych, kapłan wspominał zmarłego w czasie Mszy św. śpiewając dodatkową kolektę, zaś bracia laicy odmawiali pięćdziesiąt *Pater noster*⁹³

Nie wspomniano w modlitwie zmarłych dalszych krewnych zakonników⁹⁴, natomiast należało w liturgii wspomnieć tych zmarłych, o których śmierci publicznie informowano w kapitularku, a przede wszystkim zmarłych zapisanych w klasztor-nym nekrologu⁹⁵. Jeżeli nie postanowiono inaczej, w intencji wspomnianych w kapitularku zmarłych należało odmówić absolicję i kolektę *Deus indulgenciarum* oraz modlitwę *Anime eorum et omnium fedelium defunctorum*⁹⁶.

---

⁹² LO k. 81r-81v: *Quando pauper hospes obierit secundum temporis oportunitatem diligent eius obsequium a conventu impleatur, quod in paupere Christus exceptitur. Quod si conventus adesse nequiverit provideat prior aliquos fratrum qui comendacionem faciant et delato in ecclesiam corpore si talis hora fuerit missam celebrent et post missam elatum sepulturem tradant. Wigilie autem IX lectionum cum missa et comendacionem cum tempus fuerit pro eo in conventu dicende sunt quod etiam pro omnibus in ciminterio nostro quiescentibus adminus faciendum est. Podobnie LO k. 166v-167r.*

⁹³ LO k. 81r: *Pro patribus aut et matribus, fratribus et sororibus nostris cum cuislibet eorum obitu ninciato frater misericordiam in capituloquo fiet sancta absolucione anima eius etcetera ad minus singulis fratribus septem psalmi penitenciales cum collecta una a singulis sacerdotibus in missa dicenda et laicis quinquagesima Pater noster. Podobnie 167v.*

⁹⁴ LO k. 81r: *De ceteris vero proximis memoria non queritur.*

⁹⁵ W zachowanym nekrologu z wrocławskiego opactwa zauważamy około 2600 imion wpisanych w latach 1265–1286, 95 imion wpisanych na przełomie XIII i XIV w., 120 imion z XIV w., 16 wpisów z XV w., jeden z 1502 r.; od 1558 r do końca XVI w. zapisano 33 zmarłe osoby, a do 1655 r. dopisano jeszcze 74 zmarłych. Do nekrologu wpisywano osoby obojga płci, różnych stanów i narodowości. Spośród osób duchownych najwięcej wpisów dotyczy członków opactwa na wrocławskim Ołbinie (zarówno benedyktynów, jak i premonstratensów), ale także członków innych wspólnot premonstratenskich, męskich i żeńskich, również zagranicznych. Licznych przedstawicieli w nekrologu mają pozostałe opactwa i klasztory śląskie: kanonicy regularni na Piasku (13), cystersi w Lubiążu (17), cysterki z Trzebnicy (16). Wśród zapisanych w nekrologu duchownych świeckich spotykamy biskupów polskich i obcych: jest ośmiu biskupów wrocławskich, są biskupi lubuscy, biskupi krakowscy, płocki, poznański, są obecni arcybiskupi gnieźnieńscy. Reprezentowany jest kler diecezjalny, szczególnie członkowie kapituły św. Jana we Wrocławiu. W nekrologu reprezentowani również są książęta polscy ze śląskimi na czele, ich małżonki, rycerstwo. Szczególne miejsce w nekrologu przyznano fundatorowi opactwa i jego rodzinie. Wspominani są zarówno PIOTR WŁOSTOWIC (16.04), jego żona MARIA (8.04), jego wnukowie: WŁODZIMIERZ i LEONARD (7.11), a także ich synowie: syn Leonarda — ŚWIĘTOSŁAW (01.01) i syn Włodzimierza — również ŚWIĘTOSŁAW (30.01); por. B. KÜRBIS, R. WALCZAK, *Nekrolog opactwa św. Wincentego. Wstęp*, w: *Pomniki Dziejowe Polski*, seria II, t. IX, cz. 1, s. 5–60.

⁹⁶ LO k. 81r: *Ceterum pro extraneis quorum brevia in capitulo recitantur ibidem fiat absolucio et in collectam Deus indulgenciarum, comendacio ut Anime eorum et omnium fedelium defunctorum.*

8.3. Dzień Zaduszny

Wszystkich zmarłych wrocławscy premonstratensi wspominali w liturgii również w Dzień Zaduszny. W spisany między 1253 a 1289 r., a opublikowanym przez W. KĘTRZYŃSKIEGO⁹⁷ nekrologu norbertanów z klasztoru Św. Wincentego we Wrocławiu czytamy pod datą 2 listopada notatkę: *Eustachi et sociorum eius, Memoria omnium fidelium defunctorum, Benicus, Bogdas, Jutta.*

Piętnastowieczny kalendarz zamieszczony w *Liber Ordinarius* pod datą 2 listopada podaje: *Commemoracio omnium fidelium defunctorum*⁹⁸ W korpusie ordinariusu czytamy, że w przypadku, gdy dzień ten wypadał w niedzielę, podczas głównej Mszy św. należało śpiewać dwie kolekty: z oktawy Wszystkich Świętych oraz o św. Eustachym, zakończone wspólną konkluzją, kolejno śpiewano oracje: z niedzieli i o Świętej Trójcy. Nie odmawiano kolekty z Dnia Zadusznego⁹⁹

Charakterystyczny jest również fakt, że *Liber Ordinarius* i inne zachowane księgi liturgiczne wrocławskich premonstratensów: Graduały I F 385, I F 422, I F 423, Mszał IF 341 oraz I Q 205 nie wzmiankują o procesji w Dniu Zadusznym¹⁰⁰.

Die Todliturgie und Begräbnisliturgie der Breslauer Premonstratener im Mittelalter

Zusammenfassung

Die Grundlage für die wissenschaftliche Erarbeitung der Todliturgie und Begräbnisliturgie der Ordensbrüder des Konvents der Breslauer Premonstratener sind die erhalten gebliebenen mittelalterlichen Manuskripte.

Der Artikel zeigt die letzte Ölunsliturgie, die Gebete der Ordensbrüder für den sterbenden Bruder, die Gebete nach dem Tod, die Begräbniszeremonie, die Liturgie für die Verstorbenen im siebten und dreiâigsten Tag nach dem Tod und auch im Allerseelen.

⁹⁷ W. KĘTRZYŃSKI, *Liber mortuorum monasterii sancti Vincentii ordinis Prämonstratensis*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. V, Lwów 1888, s. 667–718.

⁹⁸ LO k. 6r.

⁹⁹ LO 153v: *Quando commemoracio omnium fidelium defunctorum in dominica evenerit in maiore missa, post primam collectam de octavis collecta de sancto Eustachie sub una clausula dicitur et secunda collecta erit de dominica, tertia de sancta Trinitate.*

¹⁰⁰ A. LABUDA, *Liturgia Dnia Zadusznego w Polsce do wydania Rytuału Piotrkowskiego w świetle ksiąg liturgicznych*, w: M. RECHOWICZ, W. SCHENK (red.), *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, Lublin 1973, s. 322.